ئینتیداب و داپاندنی ئینتیدابی بەریتانی لە عێراق و شوێنەوارەکانی بەسەر باشووری کوردستاندا.. ئاکۆ عەبدوڵا

سیستەمی ژێرفەرمانی یان ئینتیداب (Mandate System) دەستەواژەیەکی نوێ بوو، ساڵی 1919 دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بەپێی ماددەی 22 لایەن کۆمەڵەی گەلان داهێنرا کە تێیدا هاتبوو (ئەو زەویانەی لە واتە ژێرکەوتووەکانی جەنگ {عوسمانی و ئەڵمانی} دابڕاون و دانیشتوانەکانیشی ناتوانن خۆیان بەڕێوەبەرن، دەکەونە ژێر فەرمانییەتی ئەو واتە پێشکەوتوو و بەتوانایەی دەستی بەسەرداگرتووە، تا بەهۆی لێهاتوویی و ئەزموونی ئەو بتوانن ئامادەبن بۆ خۆبەڕێوەبەری). کۆمەڵەی ناوبراو ئەوەی بەچاکترین بژاردەی گرتنە ئەستۆی بەرپرسیاریەتی دانابوو. بەڵام بەو کارەی ڕەوایەتی درا بە داگیرکەر تا ئەو شوێنانەی کە لە واتە ژێرکەوتووەکانی جەنگ بەردەستی کەوتوون دایانبڕێ و بیانخاتە ژێر هەژموونی خۆی، تا ئەو کاتەی ئامادە دەبن و دەتوانن پارێزگاری لەسەربەخۆییان بکەن. کەواتە لێرەدا پاساوی پاشکەوتوویی سیاسی و ئابووری و ئەزموونی کارگێڕی کرا بە ئامراز و هۆکار بوو بۆ دەستبەسەرداگرتنی بونیاد و تواکان و قۆرغکردنی سامان و سەرمایەی ئەو شوێنانەی کە بگومان پێشتر پلانیان بۆ داڕێژرابوو. ئەمەش ئەوەمان پێدەڵێت ماندانی شێوازێکی نوێی داگیرکاری و کۆنیالیزمی بوو، بۆ بڕگێکی یاسایی نێودەوڵەتی داپشرابوو. هەموو ئەو شوێنانەش کە لەلایەن واتەسەرکەوتووەکانی وەك بەریتانیا و فەرەنسا کەوتنە ژێر رژێمی ئینتیداب، دەست بەسەر جومگەکانی سوپا و دارایی و سیاسەتی دەرەوەیاندا گیرا، هەرچەندە ڕووکەشیانە قەوار و ناویان دیار بوو.

ئینتیداب کۆمەڵێك ئاستی بۆ دانرابوو، بەگوێرەی گۆشەنەندن و ئامادەیی شوێنەکە بۆ سەربەخۆیی و خۆبەڕێوەبەری. جۆری (A) تایبەت بوو بەو واتانەی کە ئامادەییان باش بوو و نزیکبوون لە سەربەخۆیی، وەک عێراق و سوریا و لوبنان. جۆری(B) بۆ ئەو ناوچانەی کە پێویستیان بە کات و سەرپەرشتی زیاتر هەبوو، وەک زۆربەی داگیرگەکانی پێشووی ئەڵمانیا لە ناوەڕاست و ڕۆژئاوای ئەفریقا و

دوورگەکانی میلانیسیا، لەوانە (بوروندی و پاپوای نیو گینیا و تۆگۆ). جۆری (C) تایبەت بوو بەو ناوچانەی کە بەهۆی کەمی دانیشتوان یان دووری جوگرافی، بە بەشتێک لە خاکی وڵاتی سەرپەرشتیکار دادەنرا، وەک باشووری ڕۆژئاوای ئەفریقا و هەندێک دوورگەی زەریای هەمن کە پێوەندییان بە ئیمپراتۆرییەتی ژاپۆنەوە هەبوو. دوای وەستانی جەنگی دووەمی جیهانی سیستەمی ئینتیداب هەوەشێنرا، بەڵام هاوشێوەی ئەو لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکان سیستەمی ڕاسپاردەی نوێ(Trusteeship System) لەو شوێنانە پەیڕەوکرا کە هێشتا سەربەخۆییان زەوتکرابوو. لێرەدا پێویستە ئەوە لەبیر نەکەین سیستەمی (پاراستن protection system) یش هەیە، کە ئەویشیان شێوەیەکی دیکەی داگیرکارییە و لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە دەرکەوت، تایبەت بوو بەو ناوچانەی کە ووکەشانە لەناوخۆیاندا سەربەخۆن بەڵام لە کاروباری دەرەوە و ئاسایش و بەرگریکردن، لەلایەن ئەو وڵاتە بەهێزەوە دەبرا کە لەژێر هەژموونیدا بوو، وەك وڵاتانی کەنداوی عەرەبی کە ئەوسا لەژێر پاراستنی بەریتانیادا بوون، وڵاتی مەغریب کە لەژێر پەیمانی پاراستنی فەرەنسیدا بوو.

ئینتیدابی بەریتانی بەسەر عێراق و خەبات بۆ سەربەخۆیی

بەر لە هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهانی (1914 – 1918) بەریتانیا چاوی بڕیبووە زێر بەشی دەوڵەتی عوسمانی. لەسەرەتای جەنگەکەش کە دژی یەکتری وەستابوون، بەریتانییەکان لە باشوور بە هێزکی زۆری سەربازی هەرشیان کردە سەر عێراق. تا دەهات زیاتر بەرەو باکوور هەڵدەکشان. ساڵی 1917 بەسەرکایەتی جەنەڕال (ستانلی مۆد) توانیان بەغدا بگرن. ئەوسا وەهایان ڕاگەیاند ئەوان وەك فریادەرەس هاتوون و گەرەکییانە ناوچەکە لە دەسەڵاتی عوسمانی پاك بکەنەوە کە ببووە بارێکی سەخت بەسەر دانیشتوان.
دوای وەستانی جەنگەکە بەریتانیا هاوشێوەی دۆڕاندنی زلهێزەکانی ئەوروپا، بێ بیانوی پاراستن و ڕاکێشتن و پڕۆپاگەندانی ئەو ناوچانە، بەتەواوی دەستی بەسەر لایەنی سیاسی و ئابووری عێراقدا گرت. ساڵی 1920 کەمەڵەی گەلان لە کۆنفرانسی (سان ڕیمۆ) ئینتیدابی بەریتانی بۆ عێراق پەسەند کرد. ئەو دەرەنجامەش ساڵانێکی درێژ عێراقی کردە پاشکۆ و کاریگەری نەرێنیشی لەسەر سیاسەت و ئابووری و پێگەکەی جێهێشت. هەرچەندە بەدرێژایی ماوەکە بەریتانیا بانگەشەی ئەوەی دەکرد ئامانجی یارمەتیدانی عێراقە بۆ گەیشتن بە سەربەخۆیی، بەڵام مەبەستی سەرەکی بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی بوو لە ناوچەکە. بەگومان لەبەرامبەر ئەو بیارە ناەوایەی کەمەڵەی گەلان، دانیشتوانی عێراق

بەدەنگ نەبوون، لە مانگی حوزەیرانی ئەو ساڵە لە زەر ناوچە راپەرین رووبدا و شۆشکی گەورەی جەماوەری لێکەوتەوە و کۆمەڵك داواکاریان خستە بەردەم دەسەڵاتی داگیرکەر، لەوانە ئازادی و پاراستنی سەروەری نیشتمانی و ڕاتکردنەوەی دەسەڵاتی بیانی. داگیرکەریش بۆ هێزی سەربازی شۆشکێی سەرکوت کرد و خۆکێکی زەریشی کوشت و زەر شوێنیشی وێران کرد، بەڵام ناچار بوو ڕەوی سیاسەتەکەی بگۆڕێ. ئەوەبوو بەسەرپەرشتی سەر (پەرسی کۆکس) ی ڕاوێژکاری سیاسی بەریتانی، حکومەتی کاتی لە عێراق بەسەرکایەتی کەسایەتییەکی دیار کە (عەبدولڕەحمان گەیلانی) بوو پێکهێنا. لە ئاداری ساڵی دواتریش لە کۆنگرەی ئاژەڵاتی ناوەڕاست کە لایەن ئۆفیسی کۆلۆنیالی بەریتانی و بە سەرکایەتی خودی (ونستۆن چەرچل) لە قاهیرە بەڕێوەچوو، بۆیاری دامەزراندنی دەسەڵاتێکی پادشانشینی لە عێراق درا و ڕۆژی 23 ی ئابی ئەو ساڵە لە ژێر ئینتیدابی بەریتانی، (فەیسەڵ کوڕی شەریف حوسێن) کرا بە پادشای دەوڵەتی نوێی عێراق. ئەوسا بەریتانیا وای نیشان دا عێراق خاوەنی حکومەتێکی شانشینییە، بەڵام سیاسەت و بڕیارە گرنگەکانی ئەو حکومەتە لەژێر هەژموونی بەریتانیادا بوو. داگیرکەر لە ڕێگەی پەیماننامە و ڕاوێژکارە سیاسی و سەربازییەکانی، دەیزانی چۆن دەسەڵاتی خۆی بپارێزێ. وەك ئەوەی ڕۆژی 10ی تشرینی یەکەمی ساڵی 1922 لە ڕێککەوتنامەی شاری قاهیرە کە لەنێوان عەبدولڕەحمان گەیلانی و پەرسی کۆکس بەسترا و بە پەیماننامەی (ئینگلۆ-عێراقی) ناسراوە بڕیاردرا بەریتانیا دان بە فەیسەڵی یەکەم وەك پادشای عێراق بهێنێ و لە بەرامبەریشدا عێراق لەژێر دەسەڵاتی (مێندێت) ی بەریتانیدا بمێنێتەوە و کاروباری دەرەوە و بازرگری و دارایی خۆشی بخاتە دەست بەریتانیا.

لەو ماوەیە چەندین گۆڕانی سیاسی لە عێراق ڕوویدا. ڕاستە پەرلەمان و حکومەت و دامەزراوەکان پێکهێنران کە بەشێك بوون لە پڕۆسەدانی سیستەمی نوێی دەوڵەت، بەڵام ئەو دامەزراوانە بۆ تەواوی سەربەخۆ نەبوون. ئەمەو ڕاستە بەریتانییەکان پەرەیان بەهەندێك لە دامەزراوەکاندا، لەوانە ئێگا و پێستە و تەلەگراف، بەڵام ئەو کارانەیان زیاتر بۆ خزمەتی بازرگانییە سیاسی و ئابووریەکانی خۆیان بوو، نەك بۆ خۆشگوزەرانی خەڵکی عێراق. پاش هێنان و بردنەکی زەر 3 ی تشرینی یەکەمی ساڵی 1932 بەریتانیا ڕازی بوو عێراق ببێتە ئەندامی (کۆمەڵەی گەلان)، بەوەش ئینتیدابی بەریتانی کۆتایی پێهات و شانشینی عێراق سەربەخۆیی فەرمی بەدەستهێنا. بەڵام هێشتا بەگوێرەی پەیمانی ڕۆژی 30 حوزەیرانی ساڵی 1930 نێوان (نووری سەعید)ی سەرۆك وەزیرانی عێراق و (فرانسیس هەمفریز) ی مەندوبی سامی

ئەوسای بەریتانی لە عێراق، بەریتانیا کەمەکێك ئیمتیازاتی لە عێراق پێدرابوو کە دەبوایە عێراقییەکان سانکی دیکە چاوەوان بن بە سەربەخێیی تەواو، ئیمتیازاتەکان گەورە و کاریگەربوون لەوانە :ە مانەوەی هێزی سەربازی بەریتانی و جولاندنیان لە خاك و ئاو و ئاسمانی عێراقدا. نەدەبوایە کاروبار و سیاسەتی دەرەوەی عێراق لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا ناکۆك بێ. دەستبەسەرداگرتنی کێگەکانی نەوت کە ئەوەیان یەکێك بوو لە ئامانجە گرنگەکانی بەریتانیا.

شۆنەوارەکانی ئینتیدابی بەریتانی لەسەر پرسی کورد لە باشووری کوردستاندا

دوابەدوای راگەیاندنی حکومەتی نوێی عێراق کە ئەوسا لە هەردوو ولایەتی بەغدا و موسڵ پێکهاتبوو، چارەنووسی ولایەتی موسڵ کە زۆربەی زۆری دانیشتوانەکەی کوردە یەکلا نەکرابۆوە. تورکیا داوای گێڕاندنەوەی ئەو ولایەتەی دەکرد بە پاساوی ئەوەی دوای وەستانی جەنگەکە داگیرکراوە. بەریتانیاش لەبەر گرنگی هەڵکەوتەی ناوچەکە و دەوڵەمەندی لە یەدەگی نەوت و کانزاکانی دیکە، بە توندی داکۆکی لێوە دەکرد دەبێت ئەو ولایەتە لە چوارچێوەی عێراقدا بێت. کێشەکە درا بە کۆمەڵەی گەلان. دوای پێکهێنانی کۆمەڵك لێژنە رۆژی 5 حوزەیرانی ساڵی 1926 لە ژێکەوتنامەی (ئەنقەرا) خاوەندارییەتی ئەو بەشە بە عێراق بەخشرا و بەگوێرەی هێلی برێکسلیش سنووریکەی دیاری کرا. بەوەش بەشێك لە کوردستانی گەورە کە بە باشووری کوردستان ناسراوە، جیاکراوە.

بەو جۆرە ئەو بەشەی کوردستان کەوتە ژێر هەژموونی سیستەمی ئینتیداب. بەریتانییەکان لە سەرەتا و بەردەوامیش لەماوەی ئینتیدابەکە بەنی پاراستنی ماف و بەدیهێنانی داواکارییەکانی کوردیان دەدا، بەڵام هەرگیز راستگۆنەبوون، تەنانەت لەبەرامبەر گرفتەکانی نێوان کورد و حکومەتی عێراقیش زۆربەی جار بە ناەوایی دادوەرییان دەکرد. هەردەمیش لەبەرامبەر سیاسەتە توند و چەوتەکانی حکومەت بەرامبەر بە کورد و جیاکارییەکانی، بێدەنگ دەبوون. ناکۆکی نێوان کورد و حکومەتی بەغداش هەکارێك بوو بۆ سستی گەشەکردن و بەرەوپێشچوونی وڵات بەگشتی، بەڵام ئەوە بەلای داگیرکەر گرنگ نەبوو. ئەوەی بەلایەوە گرنگ بوو پاراستنی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابووریەکانی خۆی بوو.

دەکرێت گرنگترین شۆنەوارەکانی سیستەمی ئینتیداب لە عێراقدا بەسەر پرسی کوردی باشوور لەو خاڵانە کورت بکەینەوە:

یەکەم: رەواییدان بە دابەشکردنی کوردستان و دیاریکردنی سنووری نوێ. ئەوەش بووە هۆی ئاوەی کوردستان زیاتر بەش بەش بێت و پێوەندی دانیشتوانەکەشی لاواز تر بێت.
دووەم: لکاندانی ئەو بەشەی کوردستان بە حکومەتی عێراق، بێ ڕەچاوکردنی ویستی زۆرینەی خەڵکەکەی کە کورد بوو، بێیە دانیشتوانی ئەو بەشە هەردەم خۆیان بە بەشخوراو دادەنا.
سێیەم: ئەو دابەشکردن و لێککردنەوەیە پێچەوانەی بەندەکانی پەیمانی سیڤەر بوو کە تێیدا جۆرێك لە سەربەخۆیی بە بەشێکی گەورە لە کوردستان درابوو.
چوارەم: لە ماوەی ئینتیدابدا، لەبەر جیاوازیکردن و خراپی کارگێڕی و نادادی، کورد چەندان جار لێرە و لەوێ داوای مافە سەرەتاییە مەدەنییەکانی لە حکومەت دەکرد بەڵام بە پشتیوانی سوپای داگیرکەر داواکانیان ڕەتدەکرایەوە. بەریتانیا هۆزی خۆی بێ یارمەتیدانی سوپای عێراقی بەکاردەهێنا و ئاپۆینێ کوردییەکانی پێ لەبار دەبرد. بەمەش هەم زیانی زۆر بێ گوند و شارێ کوردنشینەکان دەگەیشت، هەمیش هەستی بەمتمانەیی لای کورد بەرامبەر بە بەریتانیا و حکومەتی عێراقی بەهێزتر کرد.
پێنجەم: لەباربردنی دەسەڵاتە خەجێیەکانی کورد. پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، زۆرێک لە ناوچێ کوردییەکان بێ شۆڕەی نیمچێ سەربەخۆ لالایەن سەرۆکە عەشیرەتەکان بەڕێوە دەچوون. بەمام ئینتیدابی بەریتانی دەسەڵاتی ناوەندی بەغدای لە کوردستان بەهێز کرد. کەواتە ئینتیدابی بەریتانی نەك بێ مافەکانی کورد چارسەر نەبوو، بەڵکو پرسی کوردی لەو بەشە تازە جیاکراوە، لێ چوارچێوەی دەوڵەتێکی نوێ جێهێشت کە هەردەم وەك بێگانە لێیدەڕوانی. لەوەشەوە بناغەی ناکۆکییەکان (نەتەوەیی، نەژادی) سەریهەڵدا کە تا ئێستا گۆڕاوێکە و هەورنەبێتەوە و هیچ ئاسەیەکیش بەدیناکرێت!

ئاکۆ عەبدوڵا